

ДО ПИТАННЯ АВЕРБАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ОРАТОРСЬКОГО ВИСТУПУ

Стаття присвячена аналізу авербальних прийомів і засобів античної риторики, історичному та культурному контексту ораторського виступу.

Ключові слова: риторика, антична риторика, красномовство, ораторський виступ, авербальні складові, Давня Греція, Давній Рим.

Статья посвящена анализу невербальных приемов и средств античной риторики, историческому и культурному контексту ораторского выступления.

Ключевые слова: риторика, античная риторика, красноречие, ораторское выступление, невербальные составляющие, Древняя Греция, Древний Рим.

This article analyzes the non-verbal techniques and tools of ancient rhetoric, the historical and cultural context of public speaking appearance.

Key words: rhetoric, ancient rhetoric, eloquence, public speaking speech, non-verbal elements, Ancient Greece, Ancient Rome.

Актуалізація проблеми відкритості суб'єктів культури, політики, громадської сфери у суспільному житті в пострадянській Україні пов'язана з розвитком демократичних інституцій, соціальних комунікацій, засобів масової інформації, розквітом красномовства. Вміння виступати перед аудиторією, наявність ораторських навичок, володіння усіма риторичними прийомами стають визначальними в долі сучасного громадського, політичного діяча, публічної особистості. Слухач оцінює публічний виступ крізь призму доступності й простоти стилю викладу, манери мовлення, сукупності вербальних та авербальних чинників, властивих ораторові. Використання мовних, риторичних, логічних, психологічних прийомів, міміки, жестів та інших засобів впливу на аудиторію залежатиме від соціально-ситуативної установки та мети оратора.

У сучасній риторичі функціонують прийоми та засоби античної риторики, вивчення яких за допомогою аналізу текстів, здатне допомогти експлікувати «глибинну» інформацію, що міститься в промовах античних ораторів. Необхідність усвідомити специфіку авербальних аспектів античної риторики, структуру, засоби впливу, механізми дії, які вона виконує, стає нині нагальною потребою і сучасних науковців, і представників публічної сфери, що й становить *мету статті*.

Поняття авербальної складової ораторського виступу вживають у науковій та публіцистичній літературі, у риторичному, комунікаційному і навіть навчальному контексті. Питання вивчення й застосування авербального впливу оратора в сучасних політтехнологіях, мас-медіа, маркетингових комунікаціях, рекламі сьогодні вчені розглядають крізь призму нових підходів у риторичі, філософії, психології, філології, журналістиці [2; 7; 8; 9].

За часів панування полісної системи в Давній Греції, за часів республіканського Риму виступи ораторів лунали під час народних зібрань Афін, звучали в гелієї,

проголошувалися в ареопазі, на римському форумі та сенаті, у судових коміціях. Проте найпотужнішу роль красномовство відігравало саме за демократичних режимів, які були його безпосереднім середовищем, тож для публічної людини важливо було володіти всім арсеналом засобів, форм і методів ораторського виступу. Антична риторика – це не тільки ораторія. Виступ оратора містив також візуальний елемент, постаючи як елемент видовища: від судового – до політичного й урочистого.

Ще Цицерон говорив, що оратор повинен турбуватися про три речі: що сказати, де сказати та як сказати [18, 339]. Завдання виголошення промови є справді самостійним актом ораторського мистецтва, як і в музиці: одна справа – партитура, інша – її озвучення. Озвучення промови містило (і містить нині) комплекс авербальних складових, у якому можна виокремити семантичні й несемантичні компоненти. Змістове навантаження здійснюють одяг і атрибутика; семантичним можна вважати й проксемічний компонент, адже простір навколо людини віддавна наділявся певним сенсом: відстань і висота маркували її соціальний і матеріальний статус.

Просторовий поділ на учасників процесу і присутніх спостерігається в Давньому Римі: і в народних зібраннях, коли оратори виступають, піднімаючись на спеціальний майданчик, і на форумі, де місце для виступів оточували сидіннями, місця яких були закріплені за трибами, і в судовій залі та сенаті. Іншими словами, відбувався поділ простору на акторську, представницьку та на глядацьку частини. Так, претор на давньоримському форумі сидів на узвишші (трибунал) [20, 389], оратори виступали зі спеціальної трибуни, яку з 338 року до н. е. прикрашали рострами (носовими частинами) ворожих кораблів [20, 397]. Недаремно і сьогодні виступають «за кафедрою», сидять «у президії», виходять «на подіум».

Так, Деметрій, згадуючи у трактаті «Про стиль» свого відомого попередника – тезку, пише про фігуральні звернення, що такий «спосіб промови обрав, наприклад, Деметрій Фалерський у зверненні до правителя Македонії Кратера, який у пурпурному одязі, високо сидячи на золотому троні, з пихатістю приймав послів з Греції. Звернувшись до опосередкованої побудови, Деметрій уколів Кратера такими словами: «І ми свого часу вітали як послів і цих людей, і того Кратера, що піднявся». Вся пихатість Кратера означена цією вказівкою», – підсумовує Деметрій [5, 282].

Кінестетичні компоненти виступу (жести, міміка і навіть постава) також часто-густо є інформативно насиченими. Цицерон у трактаті «Про обов'язки» писав, що існує два види краси: одному з них притаманна витонченість, іншому – гідність; витонченість ми повинні вважати властивою жінці, гідність – притаманною чоловікові. Таким чином, потрібно прибирати будь-які зовнішні окраси, які не є гідними чоловіка, і такої ж вади слід остерігатися у своїх жестах та рухах. Цицерон наголошував, що «необхідно... остерігатися повільності й млявості у ході, аби не бути схожими на носильників... як і надмірної швидкості та поспіху. Бо коли її припускаються, з'являється задишка, змінюється вираз обличчя, викривлюються його риси; все це виразно вказує на відсутність стійкості» [17, 172].

Важливого значення надавав Цицерон і міметичній складовій, бо важко навіть передати, наскільки важливим є те, чи добре оратор користується цими засобами (рухи і вираз обличчя. – О. Г.). Адже навіть люди, на думку оратора, позбавлені дару слова, завдяки виразному виголошенню нерідко пожинали плоди красномовства. А багато

красномовних людей через невміле виголошення вважалися бездарними... І якщо без виголошення немає красномовства, а виголошення і без красномовства має таку силу, то... його значення в ораторському мистецтві величезне [19, 342].

Щодо міметичної й кінестетичної складової ораторського мистецтва Цицерон зазначав, що всім рухам душі повинен відповідати рух тіла, але рух не сценічний, який відтворює кожне слово. Поворот тіла має бути впевненим і мужнім, як у бійця зі зброєю; кисть руки – не надто рухлива, що супроводжує, а не розігрує слова пальцями; рука – висунута вперед, ніби спис красномовства; удар ступнею – то на початку, то наприкінці пристрасних частин. Але головним, на думку Цицерона, є обличчя, бо саме в ньому вся міць – в очах; ... адже рушійна сила виконання – душа, а образ душі – обличчя, а виразники її – очі, бо це єдина частина тіла, яка спроможна передати відтінки і зміни душевних рухів [18, 250–251].

Даючи характеристику досконалому ораторові, Цицерон, зокрема, характеризував і авербальну складову ораторської майстерності: вимова у такого оратора «буде не трагедійна і не театральна: у рухах тіла він буде скромним і всю виразність зосередить в обличчі, але не так, щоб говорили, що він кривляється, а так, аби воно природно виражало сенс кожного слова» [19, 348].

Додаткове семантичне навантаження мають такі складові, як моральний авторитет оратора, доречність (відповідність) змісту промови ситуації, врахування (або ігнорування) психології слухацької аудиторії. Зазвичай вони підсилюють або послаблюють роль навіювання як важливого елементу управлінсько-маніпулятивної функції красномовства.

А ось декламаційні прийоми (високе чи низьке звучання, тембр голосу) можна визначити як несемантичні акустичні складові промови, які впливають не на розум, а на сенсорне сприйняття. Проте й вони в ораторському мистецтві відіграють неабияку роль, створюючи саме естетичне враження.

Декламація або проголошення (озвучення) промови – це її виконання. Момент озвучення – і в тому, і в іншому випадках – є виконанням твору мистецтва, його необхідною складовою.

Свого часу Аристотель, зосереджуючи увагу на такій складовій ораторської майстерності, як декламація, наголошував, що риторика є спорідненою з іншим вербальним мистецтвом – поезією. Проте докладно декламацію філософ не аналізував, зазначаючи, що цей аспект має «найбільшу силу». Щодо цього «для риторики існують умови, подібні до умов для поезики... Дія міститься тут у голосі; варто знати, як необхідно користуватися голосом для кожної пристрасі. Наприклад, коли треба говорити гучним голосом, коли тихим, коли середнім і як користуватися інтонаціями... пронизливою, глухою чи середньою, і які ритми вживати для кожного випадку. Тут є три пункти, на які звертається увага: сила, гармонія і ритм» [1, 127–128]. Як зауважував Аристотель, «і на змаганнях одержують перемогу переважно оратори, досконалі в цьому, подібно до того, як і на сцені актори значать більше, ніж поети» [1, 128].

Цицерон також вважав декламацію важливою складовою авербального аспекту ораторського виступу: «Виконання – єдиний володар слова. Без нього і найкращий оратор ні на що не придатний, а посередній, що в ньому обізнаний, часто може перевершити найкращих». І посилається на Демосфена, який нібито на питання «що

найважливіше у красномовстві?» відповів: «По-перше, виконання, по-друге, виконання, по-третє, виконання» [17, 248]. Цицерон підкреслював: якщо хтось забажає бути першим у красномовстві, то нехай він у гнівних місцях говорить напруженим голосом, у спокійних – м'яким; низький голос надасть йому поважності, тремтливий – зворушливості. А постановка і володіння голосом – у нашій владі... зразковий оратор буде змінювати й урізноманітнювати голос і пройде всі ступені звучання, то напружуючи його, то стримуючи» [19, 342].

Про наближеність ораторського мистецтва до акторського та музичного, принаймні, доцицеронівського, тобто раннього періоду давньоримського красномовства, свідчить той факт, що під час виступів відомого римського оратора і трибуна Г. Гракха за його спиною стояв музикант, який «подавав йому тон грою на сопілці, регулюючи силу його голосу, то підтримуючи мову, яка слабшала, то стримуючи надто швидко» [7, 266].

У трактаті «Про оратора» Цицерон зазначає, що гнів виражається голосом різким, збудженим, переривчастим... А ось нудьга і смуток – голосом жалісним, розпачливим, тремтячим, слізним, а страх – голосом подавленим, розгубленим, а рішучість – голосом напруженим, твердим, грізним, який виражає стрімкість і суворість. А радість – голосом відкритим, м'яким, ніжним, веселим і невимушеним, а пригніченість – голосом з відтінком похмурої жорстокості, скутим і приглушеним [16, 249]. Тут на перший план виходять саме акустичні властивості проголошення промови, пов'язані почасти з акустичними характеристиками голосу оратора, почасти – з його вмінням володіти своїм голосом і надавати йому необхідного (доречного) забарвлення.

Щоправда, згідно з Цицероном, не можна ототожнювати виголошення з декламацією, оскільки виголошення – це ніби красномовство тіла, що складається з голосу і рухів. Стосовно власне акустичної складової, Цицерон зазначає, що «змін голосу стільки ж, скільки змін душі, які й викликаються переважно голосом, тому хороший оратор, коли захоче виразити пристрасть і сколихнути душу слухачів, надаватиме голосу певного звучання» [19, 341].

Про важливу роль тембру голосу оратора в красномовстві говорив і Платон. У діалозі «Протагор» він вустами Сократа так характеризує забарвлення голосів відомих ораторів-софістів свого часу Протагора і Продіка: «...іноземці – з тих, кого Протагор тягне за собою з кожного міста, де б він не бував, зачаровуючи їх своїм голосом подібно до Орфея, а вони йдуть на його голос, зачаровані...» [10, 196]. Вочевидь, це був музичний, мелодійний голос, якщо сам Протагор уподібнюється Орфею.

Цицерон також надавав великого значення голосовим якостям оратора, оскільки для розмови в нас є голос, користуючись яким ми хочемо щоб він був гучний і присмний, до обох якостей... потрібно добиватися від природи, але перше збільшується завдяки вправам, друге – завдяки наслідуванню людям, які говорять чітко і спокійно [18, 173].

Голос, як і міцність тіла, здоров'я, приємну зовнішність, природні якості оратора, відзначав і Марк Фабій Квінтіліан, наголошуючи, що «будь-яка промова втрачає ціну від поганого голосу» [6, 185]. Так, через надмірну сором'язливість і слабкий голос не виступав з публічними промовами Ісократ, а через слабке здоров'я від кар'єри оратора змушений був відмовитися і Вергілій. А ораторські проблеми Демосфена, про які повідомляв Квінтіліан, полягали в тому, що він ледь вимовляв букву «р» [6, 66].

Есхін на адресу Демосфена закидав вади його голосу – «безсоромний пронизливий» [22, 155]. У цій характеристиці зазначено поєднання акустичних особливостей голосу Демосфена з моральними. «Пронизливий» як морально нейтральне поняття має, однак, негативну конотацію з погляду соматичного сприйняття, а «безсоромний» – з погляду сприйняття людини як носія моральних якостей.

Цицерон, посилаючись на Демосфена, пише, що той вважав голос Есхіна «солодким і дзвінким» [19, 342], а сам Демосфен, характеризуючи манеру Есхіна, говорив, що останній виступав «завиваючи». Хоча варто пам'ятати, що цей обмін «люб'язностями» відбувався внаслідок гострої полеміки між ораторами і є далеко не найгіршим серед образ, які вони закидали один одному.

Плутарх зауважував «приємний голос» Перикла, легкість і швидкість його мови» [11, 288]. Також Плутарх, описуючи невдачу перших публічних виступів Демосфена, зазначав, що причиною цього була не тільки «недолуга побудова промови» (тобто композиція): «Періоди були заплутаними, а доведення – неприродними і натягнутими», але й «слабкість голосу» [12, 500].

Орієнтування на акустичну перцепцію у подальшому розвитку античної риторики, про що свідчать вже трактати Цицерона й Квінтіліана, посилилося наприкінці римського еллінізму.

Отже, ораторське мистецтво античності не тільки існувало як культурна практика, а й мало розгалужену теорію естетики слова, що звучить. Античні ритори звертали увагу не лише на численні фігури – мови і думки, а й уважно ставилися до перцептивних особливостей акустичної складової красномовства, докладно з'ясовуючи характер її впливу на сприйняття людини. Вони досліджували семантику звуку, тим самим закладаючи основи тієї наукової дисципліни, яку сьогодні ми знаємо як психолінгвістику. Не меншого значення ритори надавали й авербальній складовій ораторської майстерності, її схожості і водночас відмінності від акторського мистецтва. Проте найбільша естетизація риторики відбулася за часів римського еллінізму і стала ознакою декадансу ораторського мистецтва античності.

Зосереджуючись на античній риториці як насамперед слові, «що звучить», визначаючи античну культуру як «оро-акустичну», дослідники недостатньо уваги звертають на той момент, що виступи ораторів, поетів, рапсодів і акторів становили елемент тогочасних видовищ – прообразів сучасних розважальних, політичних, а останнім часом – завдяки телебаченню – і судових шоу. Проте елементи видовищної культури античності були численними й різноманітними: спортивні змагання, театральні вистави і хори (про те, яке значення мали в житті давніх греків більшість полісів змагання хорів, свідчить наявність такої повинності, як хорегія, яка покладалася на найбільш заможних громадян, адже витрати на спорядження хорів та їх підготовку до виступів були схожі з трієрархією – повинністю зі спорядження кораблів – трієр), релігійні свята – хода донаторів, ігри на честь богів; змагання поетів, виступи рапсодів, циркачів і акторів, згодом – бої гладіаторів і цькування звірів на аренах великих міст Давнього Риму. Видовищність ораторського виступу забезпечували не тільки артизацією усного слова, а й театралізацією візуального дійства за допомогою естетизації рухів, міміки, жестів, одягу, аксесуарів.

Ще одним важливим авербальним аспектом ораторського виступу в античності є кінестетичний. І справді, жестикуляція, постава і навіть рухи оратора не були справою його особистих уподобань, а визначалися доволі типово. Так, К. Куле зауважує, що в Давній Греції оратор мусив промовляти, стоячи на одному місці [8, 22, 126]. Як зазначає О. Корнилова, виступаючи, оратор мав поводитися стримано, не тільки вербально (ця вимога не поширювалася на дорадчі, тобто політичні промови), а й із погляду рухів. Порушення цього сприймалося як відображення негативних рис характеру. Аристотель наводив як приклад одного з тогочасних ораторів – Клеона: «...говорячи, він водночас крокував – виявляючи норів буйний і грубий» [1, 316]. Навіть вже за часів римського еллінізму оратор, не менше ніж скульптор, боявся одночасно витягувати руку і ногу, тому що всі жести, навіть складки одягу підкорялися певному правилу. Одяг здавна був засобом привертання уваги. Так, розповідаючи про послів малоазійських греків, які звернулися до Спарти за підтримкою проти перського царя Кіра, Геродот повідомляє, що дехто Піфарем, обраний говорити від імені прибулих, одягнув багряницю, аби якнайбільше зібрати навколо себе народу [4, 82].

У Давній Греції одяг більше відображав індивідуальні риси оратора. Еліан розповідає, що Гіпсій і Горгій «ходили у пурпуровому одязі, Піфагор носив білий одяг та золотий вінок і шаровари, Емпедокл – багряницю і взуття на мідних підопшвах» [21, 77]. Діоген Лаертський зауважував, що Емпедокл носив пурпурну мантію, а на голові – золоту пов'язку [15, 334], а згідно із Флавієм Філостратом, Емпедокл пов'язував своє волосся червоно-пурпурною пов'язкою [14, 177]. Д. Барнс стверджував, що Аристотель був чепуруном, носив каблучки й коротко підстригав волосся згідно з тодішньою модою [2, 9]. Щоправда, надто велику увагу оратора до своєї зовнішності засуджували. Так, Авл Гелій передавав, що з Демосфена, який вирізнявся тим, що «в одязі і ... догляді за тілом був вишуканим, витонченим і надмірно ретельним», часто глузували за його «шати» та «короткі хлініди» й «м'які хітоніски», і «не стримувалися навіть... аби не ляяти його промовами, які ганьблять і безчестять, ніби він не зовсім чоловік...» [3, 43].

Порушення стриманості в зовнішньому вигляді закидали й римському ораторові І ст. до н.е. Квінту Гортензію, оскільки «він вдягався і драпірувався у тогу з великою витонченістю і дуже продумано й акуратно, а під час виступу дуже виразно і сильно жестикулював руками. І багато хто говорив, ніби він під час розгляду справи і в судових розслідуваннях поводить себе подібно до лицедія», а дехто «називав його за це навіть не актором, а танцівницею» [3, 44]. Останнє порівняння було дуже образливим, адже акторська професія й професія танцівника вважалися ганебними, і заняття ними були не припустимими для громадянина Риму (за подібні захоплення представник вищого стану навіть міг бути позбавлений свого статусу) [9, 60].

Тога як основний вид римського одягу була дуже незручною, а її носіння потребувало вміння одягатися (драпіруватися) та дотримання певної манери її носіння. Р. Жан-Ноель наголошував: «Зручність, пов'язана із особливостями крою тоги, сприяє вираженню пристрасті чи іншого пориву, що було вкрай необхідно ораторам, які зверталися до натовпу з висоти власного зросту» [9, 63].

Тканина тоги прикривала груди, а права рука просто виглядала з-під одягу. Саме так носили тогу оратори. Далі, як пише Р. Жан-Ноель, «Гай Гракх вирішив, що вузька тога заважає його рухам і не дозволяє йому жестами доповнювати красномовство. Так

бажання Г. Гракха вивільнити праву руку поклало початок новій моді» [9, 69]. Нова манера носіння тоги була, ймовірно, своєрідною революцією, адже під час виголошення промови на форумі витягувати руку з тоги вважалося непристойним. Про це згадує Цицерон у промові на захист Марка Целія Руфа: «У мій час був встановлений... річний термін, коли ми (юнаки. – О. Г.) повинні були ховати руку під тогу... І хто вже у цьому віці не міг захистити себе сам своєю суворою поведінкою, вихованням, той не міг уникнути поганої слави» [16, 158].

Уже в I ст. н.е. у Римі був уведений обов'язковий для виступу ораторів плащ – *paenula* – вузького покрою, що заважав рухам оратора. Він був вочевидь дуже незручним, про що Тацит пише: «Чи усвідомлюємо ми, скільки приниження спричинили красномовству ці обов'язкові для нас плащі, загиснуті й ніби скуті якими ми звертаємося до суддів?» Також відмічає Тацит і негативні новації щодо місця проведення судових слухань: «Чи усвідомлюємо ми, скільки сили забрали у ораторської промови ці судові приміщення й архіви, в яких тепер розглядається чи не найбільше справ?» [13, 519]. Для проголошення судових промов виділяли спеціальні приміщення – *auditoria*, хоча політичні промови ще тривалий час проголошували й на форумі просто неба.

Навіть цей стислий розгляд свідчень самих ораторів та їх сучасників, зафіксованих у промовах, трактатах, діалогах, листах, дає змогу вважати ораторське мистецтво античності не тільки елементом ораторської культури, а й видовищної культури. Видовищність полягала не лише у візуальній презентації ораторського виступу – місце виголошення промови, постава, рухи, міміка і навіть одяг оратора, а й забезпечувалася перцептивними властивостями самої промови. Промова могла вражати тривалістю свого виголошення, що певний час викликало само по собі подив і захоплення слухачів (Тацит); розважати винахідництвом щодо пейоративної лексики; захоплювати естетикою слова, викликати емпатію пробудженням моральних емоцій умілим використанням афективної складової промови.

Незалежно від того, яку мету мала та чи інша промова, виступи ораторів були видовищем, адже передбачали публічність, організовану в просторі й часі: з певним сценарієм (послідовність виступів ораторів), з певною «режисурою» і «постановкою», нарешті, «акторським» виконанням, у якому враховували не лише ораторію (звучання), а й авербальні складові: міміку, жести, рухи і навіть одяг. Їх номенклатура і семантика визначалася культурним фоном епохи й еволюціонувала від аттичного мінімалізму в зовнішній ефектності та стриманості рухів оратора до екзальтованої театральності ораторського виступу часів римського еллінізму. Візуальна естетизація ораторської промови супроводжувала вербальну, стаючи однією з ознак загального декадансу античного красномовства.

Отже, проведений аналіз дає змогу стверджувати, що для формування цілісного уявлення про сутність авербальних аспектів ораторського виступу в античності, їх функціонування і механізми впливу і на окрему людину, і на масову аудиторію, потрібен інтегрований підхід. Завдяки цьому можна було б не еkleктично поєднати методи дослідження різних наукових напрямів, а сприяти створенню синтетичної наукової дисципліни, в межах якої варто дати системні відповіді на ці питання.

Риторика античності заклала основи сучасної риторики як соціокультурної традиції. У сучасному суспільстві вміння і навички ораторського виступу стають важливими у

зв'язку з тим, що більшість професійних галузей потребують фахівців, здатних впливати на інформаційні потоки, формувати громадську думку, використовувати можливості комунікації для культурної та соціальної сфери.

Література

1. Аристотель. Риторика / Аристотель; [пер.с греч. под ред. А. А. Тахо-Годи] // Античные риторики. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1978. – С. 15–164. – (Университетская библиотека).
2. Барнс Д. Аристотель: краткое введение / Д. Барнс; пер. с англ. С. Фрейберга / Джонатан Барнс. – М. : Астрель: АСТ, 2006. – 191 с.
3. Геллий Авл. Аттические ночи. Книги I–X / Авл. Геллий ; пер. с лат. под общ. ред. А. Я. Тыжова. – СПб. : Гуманитарная академия, 2007. – 480 с. – (Bibliotheca classica).
4. Геродот. История / Геродот ; [пер. с древнегреч.] // Историки Греции. – М. : Художественная литература, 1976. – С.27–164. – (Библиотека античной литературы).
5. Деметрий. О стиле/ Деметрий; пер.с греч. // Античные риторики. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1978. – С.237–286. – (Университетская библиотека).
6. Квинтилиана Марка Фабия двенадцать книг риторических наставлений; пер. с лат. – Ч. 1. – Кн. 1–6. – СПб. : Типография Императорской Российской Академии, 1834. – 483 с.
7. Кузнецова Т. И. Ораторское искусство в Древнем Риме / Т. И. Кузнецова, И. Г. Стрельникова. – М., 1976. – 285 с.
8. Куле К. СМИ в Древней Греции : сочинения, речи, разыскания, путешествия... ; [пер. с франц. С.В. Кулланды] / Коринна Куле. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 256 с.
9. Робер Жан-Нозль. Рождение роскоши: Древний Рим в погоне за модой / Жан-Нозль Роббер; пер. с франц. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 400 с. – (Культура повседневности).
10. Платон. Протагор // Платон. Диалоги; пер. с греч. – Кн. 1. – М. : ЕКСМО, 2007. – С.187–253.
11. Плутарх. Застольные беседы; [пер.с древнегреч.; предисл., прилож. Л. Сумм] / Плутарх. – М.: Эксмо, 2008. – 640 с. – (Зарубежная классика). – С. 27–168.
12. Плутарх. Избранные жизнеописания; [пер. с греч.] / Плутарх. – М. : Правда, 1990. – 604 с.
13. Тацит. Диалог об ораторах // Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. Истории. – М. : Издательство АСТ; Ладомир, 2001. – 992 с. – С. 483–522.
14. Филострат Флавий. Жизнь Аполлония Тианского; пер с греч. / Флавий Филострат. – М. : Наука, 1985. – 328 с. – (Академия наук СССР. Литературные памятники).
15. Фрагменты ранних греческих философов / пер. с древнегреч. А. В. Лебедева. – М. : Наука, 1989. – Ч. I. – 575 с.
16. Цицерон Марк Туллий Об ораторе / Марк Туллий Цицерон // Три трактата об ораторском искусстве. – М. : Наука, 1972. – С.75–252.
17. Цицерон Марк Туллий. Об обязанностях / Марк Туллий Цицерон. – М. : АСТ, 2003. – 300 с. – С.105–301.
18. Цицерон Марк Туллий. Оратор / Марк Туллий Цицерон // Три трактата об ораторском искусстве. – М. : Наука, 1972. – С. 329–384.
19. Цицерон Марк Туллий. Брут, или о знаменитых ораторах / Марк Туллий Цицерон // Три трактата об ораторском искусстве. – М. : Наука, 1972. – С. 253–328.

20. Цицерон Марк Туллий. Речи в 2 т.; пер. с лат. В. Горенштейна / Марк Туллий Цицерон. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1962. – Т. 1. – 444 с. – (Литературные памятники).

21. Элиан Пестрые рассказы / Элиан; [пер. С.В.Полякова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 188 с.

22. Эсхин О предательском посольстве // Ораторы Греции ; пер. с греч. – М. : Художественная литература, 1985. – С. 127–160. – (Библиотека античной литературы).